

# תנועות הנוער הציוניות בשואה



אנשי תנועת חופה  
בית לוחמי הגטאות

ספר זה יצא לאור בתמיכת קרן יעקב וקלרה עגית  
לספרים בנושא "השוואה וההתנגדות היהודית",  
טורונטו, קנדה, באמצעות קרן הסיוע של ההסתדרות.  
כן זכה לתמיכה של איגוד חברות הביטוח בישראל.

העורך: יהויקים כוכבי  
מערכת הקובץ והוועדה המארגנת של הכינוס: יואב גלבר, אשר כהן, יהויקים כוכבי  
עריכה לשונית: מאשה גפני

© בית לוחמי הגיטאות, חיפה, תשמ"ט  
עיצוב: מחלקת פרסומים, אוניברסיטת חיפה  
סדר: דגן — שרותי סדר בע"מ  
הדפסה: אלטן תקשורת בע"מ  
תמונת השער: שבט "ראובן", וינה, 1929

# תנועות הנוער הציוניות בשואה

מ א ס ף

המכון לחקר תקופת השואה  
המשותף לאוניברסיטת חיפה  
ולבית לוחמי הגיטאות

תשמ"ט

# תנועות הנוער הציוניות בהולנד ובבלגיה ופעולותיהן בימי השואה

דן מכמן

מוקדש לזכרו של מורי ד"ר אברהם  
מרגליות ז"ל, אשר הנחני בדרכי  
המחקר בקפדנות ובאהבה

## מבוא

נושאה של סקירה זו – תנועות הנוער הציוניות בהולנד ובבלגיה ופעולות ההצלה  
שלהן בימי השואה – הוא בעייתי. לכך סיבות מספר:

- א. המחקר בנושא זה דל למדי, ולגבי בלגיה הוא חסר בכלל; לפיכך קשה להציג בשלב זה תמונה מקיפה ומסכמת;
- ב. אין, לדעתי, לראות ביהודי מערב אירופה בכלל, וביהודי הולנד ובבלגיה בפרט, חטיבה הומוגנית אחת, למרות הקרבה הגיאוגרפית בין שתי המדינות (ולמשלכות של השוני בין שני הקיבוצים הללו עוד נתייחס להלן).

למרות זאת חשוב לתאר, במידת האפשר, את אופיין של התנועות בהולנד ובבלגיה ולסקור את הידוע לנו על פעולותיהן בימי השואה.

## מצב המחקר

לא דומה מצב חקר תולדות יהודי הולנד לזה של בלגיה. בעוד שלגבי תולדות יהודי הולנד קיימים מחקרים רבים ופורסמו ספרים מקיפים ומסכמים,<sup>1</sup> בפרט באשר לתקופת השואה,<sup>2</sup> הרי שהמחקר על תולדות יהודי בלגיה נמצא מוזנח לחלוטין, ורק באחרונה הושלם מחקר מקיף ראשון על השואה בבלגיה.<sup>3</sup> הדברים אמורים גם לגבי המחקר על התנועה הציונית ועל תנועות הנוער ומוסדות ההכשרה. בנושא זה יש בידינו ספר אחד וכמה מאמרים על הולנד,<sup>4</sup> ואילו על בלגיה הוא נחקר רק עתה.<sup>5</sup>

## הערות מתודיות

לענייננו אין, כאמור, לראות בהולנד ובבלגיה חטיבה אחת, למרות קרבתן הגיאוגרפית וחרף הדמיון בין המשטרים בשתי הארצות הללו. יהדות הולנד היתה רובה ככולה יהדות ותיקה במקום, וחלקם של יהודי מזרח-אירופה בה מועט. מבחינה המנטליות

לזר

רד.  
ירת  
אג  
נחר

זבר  
ידי  
ים  
אל  
יום  
מס  
זרו  
עלו  
ידו

יש  
יות  
יון  
על  
של  
יות

חוז  
זה  
בא

ים,  
מת  
של  
זיה

לא  
ים  
של  
רת



בעקבות התארגנות זו במסגרת 'המזרחי' קמו גם תנועות נוער ציוניות מקומיות אחריות של נוער חילוני. גם הנהגת 'ברית ציוני הולנד' (Nederlandse Zionistenbond — NZB), עשתה ניסיון לחדור לשורות הנוער היהודי באמצעות ירחון, 'תקוות ישראל', שהחל לצאת לאור בשנת 1917. עורכו, ד"ר דוד כהן, שיזם בשעתו את ייסודה של 'מכבי', ושהיה לימים מראשי יהדות הולנד ויו"ר 'מועצת היהודים' בימי השואה, יזם ב-1920, בשיתוף עם אבל הרצברך, את איגודן של כל תנועות הנוער הציוניות תחת קורת גג אחת. לא בשמו של ארגון הגג ולא במצעו הרשמי הוזכרה המלה 'ציונות', וזאת כדי למנוע את התנגדות הקהילות. במטרות 'הפדרציה של צעירים יהודיים בהולנד' (Joodse Jeugdfederatie — JJJ), כפי שנתכנה הארגון, נקבע, כי 'היא תשאף לשמור את הנוער היהודי בהולנד למען ארץ-ישראל יהודית'.

תנועת 'זכרון יעקב' באמסטרדם, הגדולה בין האגודות, התנתה את השתתפותה בארגון בקשר פדראטיבי בלתי מחייב. ואכן, זה האופי שנתקבל. בעת ייסודה ב-1920 מנתה הפדרציה 900 חברים, וב-1927 עלה מניינם במעט והגיע ל-915. היו בפדרציה אז 17 'תנועות' (או אגודות) ב-14 ערים, וכ-35% מהחברים היו נוער ציוני-דתי ('מזרחי').<sup>10</sup> לא היתה בקרב התנועות הללו ולו גם תנועה אחת, שהיתה מקורבת לתנועות של 'ארץ-ישראל העובדת' (בלשון הימים ההם). שהטביעו חותמן על אופיין של כלל תנועות הנוער הציוניות במזרח אירופה. הדבר מצביע על האופי ה'בורגני' הן של התנועה הציונית בהולנד והן של ארגוני הנוער.

בהולנד לא קמו, איפוא, תנועות נוער ארציות על פי קווים מפלגתיים מובהקים, אלא תנועות מקומיות בעלות אופי כללי למדי, אשר גם שיתוף הפעולה ביניהן לא היה מחייב. למאפייניהן של תנועות הנוער יש להוסיף עוד שני קווים:

- א. חלקם של המבוגרים בהקמת התנועות ובארגון הגג שלהן היה רב, כפי שהיתה גדולה גם השפעתם על ההתארגנות והפעולה, ומכאן השוני לעומת תנועות הנוער הקלאסיות, שבהן היוזמה באה מלמטה, והיא שקבעה את אופי הפעולות. בעניין זה חל שינוי-מה רק על סף שנות ה-30 ובמהלכן, כאשר מתוך הפדרציה ומקרב הסטודנטים הציוניים, שהיו בעצמם בוגרי תנועות הנוער, צמחה קבוצה רדיקלית יותר, שנטלה לידיה את ההנהגה התנועתית.
- ב. 'החלוציות', במובן של הכשרה לעבודת כפיים, לא תפסה מקום מרכזי בהוויתו של הנוער הציוני (הבורגני) בהולנד. אמנם כבר ב-1918 קמה 'האגודה להכשרת חלוצים לארץ-ישראל', אך זה היה מנגנון מינהלי בלבד, שטיפל במציאת מקום הכשרה ולימוד לחלוצים מחו"ל (ממזרח אירופה ומארץ-ישראל) אצל איכרים הולנדיים. בשנות ה-20 לא היו החלוצים הללו מאוגדים בתנועות נוער, ובכללם לא היו חלוצים הולנדים. גם המחלקה של 'המזרחי', שטיפלה בחלוצים דתיים של 'המזרחי', ושהיתה ב-1932 (בעקבות הפילוג ב'המזרחי' העולמי והמקומי) לארגון עצמאי שכונה 'דת וארץ', לא היה מסגרת של חלוצים עצמם, אלא של מנגנון של תנועת האם.

בסוף שנות ה-20 העלו מדריכי הפדרציה לדיון את שאלת החלוציות. הנהגת הארגון התנגדה להטיל את חובת החלוציות וקבעה, שהחלוציות היא אמנם מעשה ציוני למופת, אך על כל חבר להחליט בעניין זה על פי מצפונו. גישה זאת הושפעה מן הקו הרשמי של 'ברית ציוני הולנד', אשר דגלה ב'ציונות כוללת' (Bedingungsloser Zionismus) בגולה, וטענה, כי יש לדחות את אימוץ הבדלי המשנה שבתנועה הציונית ואת ביטוייהם הפוליטיים עד לאחר העלייה לארץ-ישראל. ואמנם, בין 435 החלוצים, שעברו הכשרה בהולנד עד 1931, היו רק 19 בעלי נתינות הולנדית.<sup>11</sup>

בשנות ה-30 חל מפנה באופי הפעילות של הנוער הציוני בהולנד בכל המישורים. ראינו

את ניצניו כבר בסוף שנות ה-20, אך אירועי שנות ה-30 – עליית הנאציזם בגרמניה, ההידרדרות במצבם של היהודים במזרח אירופה, המשבר הכלכלי העולמי – כל אלה העניקו לשינויים מגמות מוגדרות יותר.

החל מסתמן תהליך של רדיקליזציה ציונית. בעוד שבשנים עברו הודגשה האידיאולוגיה הציונית תוך ניתוח קר כביכול (ספרו של פרץ ברנשטיין 'האנטישמיות כתופעה חברתית'<sup>12</sup> היה 'התנ"ך' של הציונים בהולנד, ובייחוד בקרב הצעירים), גברה עתה התודעה, שיש לטפח את התרבות היהודית על כל גווניה, ובכלל זה את ידע ההיסטוריה היהודית ואת ידיעת השפה העברית. על רקע זה הסתכסה תנועת 'זכרון יעקב' באמסטרדם עם המנהיגות הרבנית של יהדות הולנד. העילה לטכסוך היתה, שהצעירים הציונים הנהיגו את השימוש בהברה הספרדית (הארץ-ישראלית) בתפילות שנערכו בתנועה,<sup>13</sup> ומקצתם דרשו הגדרה ברורה של היחס להולנד, הזדהות מלאה עם העם היהודי ו'דיסימילציה' מן העם ההולנדי. המנהיג הדינמי של הצעירים הרדיקלים הללו (שמרביתם היו דתיים) היה ליון נורדהיים.<sup>14</sup>

תנועות הנוער התרחבו. בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ב-1933 גבר שיעור המצטרפים מבני הולנד, ונוסף עליהם מצאו את דרכם לתנועות גם בניהם של פליטים יהודים שבאו מגרמניה וכן חלוצים מגרמניה, שהופנו להכשרה בהולנד.<sup>15</sup> התחזקות זאת בולטת עוד יותר בשלהי שנות ה-30: ב-1938 היו בפרדריצה 1,350 חברים, וב-1939 (סוף תרצ"ט) עלה מספרם ל-2,009.<sup>16</sup> נוסדו גם תנועות נוער חדשות: 'בית"ר' (1933) ו'מכבי הצעיר' (1935?). 'במכבי הצעיר' בלט האלמנט ה'גרמני' (ולאחר מכן גם ה'אוסטרי').<sup>17</sup> כל התנועות הצליחו לגייס לשורותיהן גם נוער משכבות גיל צעירות יותר.

ועוד – החלוציות החלה חודרת לתודעת הנוער הציוני בהולנד. שיעור הפונים להכשרה גדל, נוסדו קיבוצי הכשרה אחדים, כולם של חלוצים דתיים, ובאמצע שנות ה-30 הוקמו ארגונים של החלוצים בהכשרות – 'בח"ד' ('ברית חלוצים דתיים'), 'חברת עולים' ו'החלוץ'. כאמור יש לזקוף את הגידול ביסוד החלוצי, שהשפיע גם על שאר התנועות, במידה רבה לזכות החלוצים שהגיעו מגרמניה. היה פער ברור בין המנטליות של 'החלוץ', שהיה רובו ככולו 'גרמני' ובעל גישה סוציאליסטית, לבין זו של 'חברת עולים', ארגון שהיה 'הולנדי' בהרכבו ובאופיו. 'בח"ד' נמצאו זה לצד זה 'גרמנים' ו'הולנדים', אך גם כאן ניכרו הבדלים. בספטמבר 1935 כתב הממונה על מדור החלוציות ב'פרדריצה', יוסף מלקמן, את הדברים הבאים:

זרם זה [של החלוצים] הנו חזק אף מבחינת המספר [המוחלט]. אך יחסית חשיבות גדולה עוד יותר לגבי ארגון כמו הפרדריצה. [...] לא רק שקירב את הפרדריצה יותר לארץ-ישראל והפגין את הצורך בידיעת עברית, הוא הביא אותנו גם במגע עם זרמים שונים בתנועה הציונית. לאו דווקא הרעיונות שנתבררו לנו בדרך זו היו חידוש עבורנו, כי אם העצמה העומדת מאחוריהם. [...] תוצאה פחות משמחת של זרם החלוציות היא, שחלק גדול מכוחותינו הטובים ביותר נלקחו מפעולות הארגון. אי-אפשר לעשות הרבה נגד זה. בייחוד מונעת ההכשרה החקלאית כמעט תמיד מהחלוצים לפעול למען הפרדריצה.<sup>18</sup>

כללו של דבר, ערב הכיבוש הגרמני התחזקו תנועות הנוער הציוניות בהולנד הן מבחינה מספרית והן מבחינת התודעה הציונית. עם זאת נוצר פער ברור בין החברים בהכשרה לבין חברי התנועות בעיר, וכן בין יוצאי גרמניה לבין ילידי הולנד. יש להצביע על עוד תופעה בעלת חשיבות: קשר רופף בין התנועות בהולנד לבין התנועות בארצות אחרות. בשל צורת הצמיחה של התנועות היה הקשר הארגוני בין חלקן לבין תנועות-האם או תנועות אחיות בארצות אחרות (בעיקר 'החלוץ', 'בח"ד' ו'מכבי הצעיר') רופף למדי. בניגוד לנעשה בארצות אחרות לא תפסה השליחות מארץ-ישראל מקום מרכזי בקרב כלל תנועות הנוער. שליח מרכזי ראשון מטעם הסתדרות העובדים הכללית ל'החלוץ',

צבי לנדאו, פעל בשנים 1933-1936. אחריו בא אורי קוך (כוכבא) מנען. הוא פעל מאביב 1938 ועד מאי 1940, עת שנלקח בשבי. מאז סייע לידו יעקב קופלר. בוורקדורפ, חוות ההכשרה הגדולה, שנבנתה על-ידי יהודים הולנדיים למען נוער יהודי מגרמניה, פעלו השליחים משה כצלסטון (היה מנהל המקום מאז 1936) וצבי קוטבר, מורה לעברית ורכז תרבות, הגיע ב-1939, ומדריך נוער מארץ-ישראל, יעקב צורבל, שפעל גם עם חניכי 'עליית הנוער' בפונדולהוף (Vondelhof). מאז אביב 1939. כלומר, הקשר היה עם החלוצים, ובעיקר עם מי שבאו מגרמניה, והניסיונות להתקרב אל ה'הולנדים' (בעיקר חברי 'הנוער העובד', תנועת הנוער המקורבת ל'פועלי ציון') היו מעטים ומאוחרים.<sup>19</sup> רק ב-1939 נפתח ערוץ של שיתוף פעולה בין תנועות הנוער הציוניות במערב אירופה בדמות 'הלשכה לנוער' שנוסדה על-ידי ההסתדרות הציונית, 'המזרחי' והקרן הקיימת לישראל. ללשכה זו היה מדור למערב אירופה (הולנד, בלגיה, צרפת).<sup>20</sup>

עם כיבושה של הולנד במאי 1940 טולטלו טלטלה עזה גם התנועה הציונית וגם תנועות הנוער. עד אוקטובר 1940 פחת המספר הרשמי של חברי הפדרציה בכ-370 חברים, וכ-7 תנועות פסקו מלהתקיים. אמנם אפשר, שגם ידו של רישום מדיק יותר בדבר,<sup>21</sup> אך בעיקרו נגרם הצמצום על-ידי נידודת של החברים והיחלשות הפעילות במקומות הקטנים. הנהגת 'ברית ציוני הולנד' ארגנה מחדש את פעולותיה, ובמסגרת זאת הוקמה 'מועצה מרכזית' (Centrale Raad), שבה נטלו חלק נציגי הנהלת ה'ברית', נציגי ה'פדרציה' ונציגת ארגון הנשים הציוני (Joodsche Vrouwen Vereeniging Voor Practisch Werk).<sup>22</sup> בעקבות הניסיון לרכז את המאמץ הציוני קהו עתה הניגודים בין הנוער למבוגרים, שהלכו והתחדדו בסוף שנות ה-30. על בסיס זה ניתן להסביר, מדוע אין הפרופיל המיוחד של תנועות הנוער בולט בזיכרונות ובפרסומים מתקופת השואה. התנועות המשיכו לפעול באורח רשמי עד לביטול ההסתדרות הציונית בידי השלטונות ב-1941,<sup>23</sup> אך גם לאחר מכן המשיכו הצעירים להיפגש.

בתקופת הכיבוש חלה ללא ספק אינטנסיפיקציה בחיים הפנימיים של תנועות הנוער: הפעילות החינוכית, שנועדה להעמיק את התודעה הציונית והיהודית, הורחבה;<sup>24</sup> היו מפגשים של קבוצות נוער מערים שונות;<sup>25</sup> נעשו ניסיונות לגייס צעירים יהודים נוספים לשורות הפדרציה,<sup>26</sup> וגם הקשר האישי בין החברים התהדק.<sup>27</sup> ברם נראה, שתהליך הרדיקליזציה שאבחנו בסוף שנות ה-30 לא נמשך בימי השואה. ריכוז המאמץ הציוני הכללי תוך שיתוף הנוער טשטש לא במעט את הייחוד שהחל להסתמן. גם בשנות ה-30 לא היה אפשר לדבר בהולנד על אותו משבר דורות, הניכר כל כך בפולין, ואשר הפך שם את תנועות הנוער לבית חלופי לבית המשפחה.<sup>28</sup> על אחת כמה וכמה שהדבר תקף לגבי ימי הכיבוש. נראה, שככל שהתנאים הוחמרו, חזרו יותר צעירים לחיק משפחותיהם, מה גם שבהולנד לא היו גיטאות. דומני, שהיעדר החומות הגלויות (אם כי היה תהליך של בידוד חברתי) הקהה את תחושת הלחץ במידה ניכרת בהשוואה לפולין, ודבר זה היה בעל משמעות לציבור היהודי כולו ובכלל זה לחברי תנועות הנוער. יש להביא בחשבון גם את המנטליות של יהודי הולנד, ובכללם גם של הנוער הציוני, למרות ייחודו האידיאולוגי: הציות לחוק, כיבוד הליגיטימיות. הנוער הציוני לא נהג אחרת משאר היהודים, כאשר נדרשו בראשית 1941 להירשם במירשם היהודים המיוחד; וכך היה גם במקרים אחרים. בדברים אלה יש, כמדומני, כדי להסביר מדוע נמוגו תנועות הנוער הציוניות בימי המשבר הקשים ביותר, בשנים 1942 ו-1943. הן לא הותירו את רישומן על תולדות יהודי הולנד בתקופת השואה.

שונים הדברים לגבי חברי תנועות הנוער הציוניות בריכוזי ההכשרה. כאן, במציאות של ניתוק מבית ההורים, שלטה חוויית היחוד; המנטליות של הצעירים הללו (מרביתם חלוצים יוצאי גרמניה) היתה קרובה יותר לזו של תנועת הנוער על-פי ההגדרה הקלאסית מאשר לזו של עמיתיהם שבסניפים העירוניים. כאן המשיכו התנועות לשמור על ייחודן, גם כאשר המוסדות לארגון ההכשרה ולהסבה מקצועית אוחדו על-ידי ברית

רמניה,  
ל: אלהגולוגיה  
תופעה  
ה עתה  
סטוריה  
' יעקב'  
צעירים  
שנערכו  
ם העם  
ם הללושיעור  
פליטים  
תחזקות  
יב-1939  
' (1933)  
מכן גם  
ות יותר.הפונים  
ע: שנות  
ג, 'חברת  
זל שאר  
אנטליות  
' 'חברת  
גרמנים'  
חלוציותה עוד  
יין את  
ג. לאו  
ריהם.  
ביותר  
קלאיתמבחינה  
בהכשרה  
ז על עוד  
נ אחרות.  
-האם או  
פף למדי.  
זוי בקרב  
'החלוץ';



ציוני הולנד לימרכו היהודי להכשרה מקצועית' (17.6.1940).<sup>29</sup> לא יפלא אפוא שמתוך הקבוצה הזאת התארגן מפעל ההצלה העצמית הגדול ביותר, שניתן להצביע עליו ביהדות הולנד בתקופת השואה. מפעל זה, אף שעדיין תיאורו לא מוצה (יש מי שעוסק בכך כעת), כבר זכה שיתואר, ולא ארחיב עליו את הדיבור.<sup>30</sup> אציין רק, כי הדמות המנהיגה היה יואכים (יכין – 'שושו') סימון (1919-1943), חלוץ יליד גרמניה, שבימי הגירוש הראשונים, בקיץ 1942, זומנה לו פגישה גורלית עם מורה הולנדי, יופ וסטרוויל (Joop Westerweel, 1899-1944). בין מקבלי צווי ההתייבבות הראשונים מטעם הגרמנים היו צעירים רבים יוצאי גרמניה. בשל עברם בגרמניה ובשל מודעותם הגבוהה יותר לסכנה היו נכונים יותר למעשים של התנגדות. בפגישה עם וסטרוויל הוחלט, שהחלוצים שהתגוררו בשתי החוות העיקריות יסתתרו ולא יתייצבו. בין ה-10 ל-16 באוגוסט 1942 הסתתרו 60 איש. לאחר מכן התוו וסטרוויל ושושו נתיב בריחה דרך בלגיה וצרפת, וזה החל לפעול בדצמבר 1942 וינואר 1943. אחת מתחבולות המעבר היתה להתגייס לפלוגות העבודה של ארגון טודט (Organisation Todt), שעסק בביצור 'החומה האטלנטית'. במרוצת הזמן נעשו אפילו פעולות מזוינות – כדי לשחרר חלוצים שנעצרו בידי הגרמנים, ולבסוף כדי לשחרר את וסטרוויל, שנתפס ב-11.3.44 בעת ניסיון להברחת שתי בחורות לבלגיה, והיה כלוא במחנה הריכוז פוכט (Vught). 44% מהמניין הכולל של חברי ההכשרות, ובכללם גם החברים שנעצרו עוד קודם להתארגנות פעולת הבריחה, ניצלו תודות לפעולות הללו. זהו אחוז הצלחה גבוה על-פי כל קנה מידה, אך אם ניקח בחשבון רק את תקופת הגירושים והתארגנות הבריחה מתברר, שהפעולה עצמה היתה אפקטיבית עוד יותר. לפי עדויות הניצולים היתה השאיפה העזה להגיע לארץ-ישראל, לפרוץ את המחסום שנסיונות הזמן הציבו בדרך אל הגשמת החלום, מניע מכריע בפעולת הקבוצה ובהצלחתה.

ניתן לסכם, שהפעל בין החלוצים בהכשרה לבין חברי תנועת הנוער בערים, שנתהווה עוד קודם לכיבוש, נתן אותותיו גם בנושא של הצלתם. מן הראוי לציין עוד, שאף כי פעילי המחתרת החלוצית בהולנד יצרו קשר עם קבוצת המחתרת הציונית בצרפת,<sup>31</sup> לא נוצר קשר של ממש עם תנועות הנוער הציוניות בבלגיה. 'דילוג גיאוגרפי' זה נעוץ בעובדה, שלא היו קשרים הדוקים בין התנועות בהולנד לבין אלה שבבלגיה עוד קודם לכיבוש הגרמני.

## בלגיה

כאמור, אופיה של יהדות בלגיה היה שונה בתכלית השינוי מזה של יהדות הולנד, בשל היותה ציבור המורכב בעיקרו ממהגרים. גם תולדות התנועה הציונית בה, ובכלל זה תולדות תנועות הנוער, שונות היו.

ראשיתה של התנועה הציונית המאורגנת בבלגיה בערך בשנת 1900, ועם התמסדותה חברו בה אגודות אחדות, ובכללן קבוצות של סטודנטים באוניברסיטאות, שהפעילים ביותר ביניהם היו יוצאי רוסיה. מלחמת העולם הראשונה פגעה קשה בפעולות של התנועה הציונית בבלגיה, שכן מרבית היהודים נמלטו מן הארץ. קבוצה גדולה התיישבה בהולנד בעיר החוף סחוונינגן, סמוך להאג.<sup>32</sup> כאן המשיכה התנועה הציונית של בלגיה לפעול ואף כינסה ועידה (29.4.1917). באותה תקופה נוסדה קבוצת נוער, 'צערי ציון', שלא היה לה זיהוי מפלגתי מובהק (לאחר מכן התאחדה עם 'פועלי ציון').

תקופה חדשה בתולדות התנועה הציונית בבלגיה נפתחה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בעיקר לאחר 1921. על יהדות בלגיה עבר אז שינוי דמוגרפי בולט: בעוד שב-1920 היא מנתה כ-50,000 נפש, נותרו בה ב-1921 44,000 בלבד, ואילו ב-1926 שוב עלה מספרם ל-65,000-70,000.<sup>33</sup> רוב המהגרים החדשים באו מן הקיסרויות שהתפרקו

— רוסיה ואוסטרו-הונגריה, והשפעתם ניכרה היטב בפעילות הפוליטית היהודית, שכן הם נשאו עמם מסורת מובהקת של ארגון פוליטי.

כבר ב-1920 נוסדו באנטוורפן אגודות נוער של 'המזרחי' — 'צעירי מזרחי' ו'בנות מזרחי',<sup>34</sup> וכן אגודת צופים יהודים 'בר-כוכבא', אשר הסבה ב-1924 את שמה — ולא את שמה בלבד — ל'השומר הצעיר'.<sup>35</sup> ב-1926 נוסדה אגודת הנוער 'ברוכוב' של 'פועלי-ציון שמאל' וב-1929 — 'בית"ר' ו'גורדוניה'. ב-1931 נוסף 'מכבי הצעיר'. ב-1932, לאחר האיחוד בין 'צעירי ציון' ו'פועלי ציון', הוקמה גם תנועת הנוער של זרם זה — 'דרור'. לתנועה זו היו סניפים בבריסל, באנטוורפן, בלייז' ובשארלרוואה.<sup>36</sup> ב-1933 נפתח סניף של 'הנוער הציוני' באנטוורפן, ושנים ספורות לאחר מכן סניף בבריסל וגרעין בלייז'.<sup>37</sup> ב-1937 פרשו מקצת מהחניכים מ'בני עקיבא' בהנהגתו של שמואל שניצר, והקימו את 'ברית חשמונאים'.<sup>38</sup>

דומני שניתן לומר, אף כי נדרש לכך מחקר נרחב יותר, כי בשנות ה-20 עדיין לא שררה בבלגיה אותה הווייה מיוחדת, שאפיינה את תנועות הנוער בפולין. זו התפתחה רק לאחר כמה שנות פעילות, בסוף שנות ה-20 ובמהלך שנות ה-30, ועם בואם של מהגרים חדשים ממזרח אירופה. אז הצליחו התנועות לגייס לשורותיהן גם גילאים צעירים יותר, שעה שבשנים הראשונות לפעולתן נכללו בהן רק תלמידי הכיתות הגבוהות בבתי-הספר התיכוניים, עובדים צעירים וסטודנטים. כך קרה, שבשנות ה-30 ניתן להבחין ברדיקליזציה בקרב הנוער ובפער מעמיק והולך בין הצעירים לבין חבריהם הבוגרים יותר. ב-1933, למשל, נוסדה באנטוורפן תנועת 'בני עקיבא' כשכבה צעירה יותר מ'צעירי מזרחי'. בין שתי התנועות התגלעו חיכוכים, משום ש'בני עקיבא' היתה פעילות מעורבת של בנים ובנות ומשום דרישתם ל'הגשמה', כלומר לעלייה לארץ-ישראל ולחיים של חלוציות.<sup>39</sup> חידוד הדרישות הציוניות ניכר גם בתנועות אחרות.<sup>40</sup>

לכך יש להוסיף אלמנט חשוב: בשל הרקע הפרולטרי של מרבית יהודי בלגיה ובשל חוסר הביטחון הכלכלי, הסוציאלי והחוקי שלהם, היה לרעיונות הסוציאליסטיים ולתנועות השמאל כוח השפעה חזק ביותר על הצעירים. רבים הצטרפו למפלגות השמאל הבלגיות, אך גם ל'בונד' היתה אחיזה בבלגיה, ובאנטוורפן הקים סניף כבר ב-1924.<sup>41</sup> ניתן להבחין במעברים מתנועה לתנועה, בעיקר שמאלה (בכיוון האנטי-ציוני) בין 'פועלי ציון שמאל', 'הבונד' ומפלגות השמאל הבלגיות.<sup>42</sup> התחזקות של 'פועלי-ציון שמאל', של 'פועלי-ציון' ושל תנועות הנוער הציוניות החלוציות באה על רקע של אהדה לשמאל, ועקב הצטרפותם של צעירים ציונים מבין הפליטים מגרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון (רובם, כנראה, חניכי תנועות נוער חלוציות). כך, למשל, נחשבו חברי 'בח"ד' מגרמניה סוציאליסטיים מדי לטעמם של ותיקי 'הנוער המזרחי' באנטוורפן,<sup>43</sup> והקשר ההדוק עם תנועת 'תורה ועבודה' גרם, כזכור, לפרישה של שמואל שניצר וחבריו.<sup>44</sup>

בשנות ה-30 קמו בבלגיה גם ריכוזי הכשרה. אחד, שהיה מסונף ל'גורדוניה', בוילרס-לה-ויל (Villers-la-Ville), ואחר בבומאל (Bomal), ב-1938, לכ-20 חניכים מאוסטרירה.<sup>45</sup> לבלגיה נשלחו גם חניכי 'החלוץ' מגרמניה,<sup>46</sup> שחלקם התחנכו אצל איכרים בלגיים במה שכונה 'הכשרת יחידים'. בסוף שנת ה-30 יצאו בוגרים אחדים של 'בני עקיבא' ביוזמתם להכשרה אצל איכר בצפון המדינה.<sup>47</sup> בסך הכול היתה תרומתן של ההכשרה ושל החברים בגרעיני ההכשרה בעלת משמעות מוגבלת לגבי הווייתן של תנועות הנוער הציוניות בבלגיה.

על השליחות לבלגיה לא ידוע הרבה. ל'השומר הצעיר' היו שליחים כבר בראשית שנות ה-30, שנשלחו על-ידי ההנהגה העליונה של התנועה בווארשה.<sup>48</sup> ב-1938 הגיע שליח של 'הנוער הציוני', שתרם להתפתחות מהירה בפעולת התנועה.<sup>49</sup> ל'בני עקיבא' לא היה שליח. לגבי תנועות אחרות עדיין דרושה בדיקה.

במנ  
זוך  
ליו  
סק  
זות  
ימי  
זיול  
נים  
יתר  
לט,  
16-  
דרך  
גבר  
צור  
צים  
סיון  
ניין  
ולת  
אך  
ולה  
גיע  
גיע  
הזה  
ז כי  
לא  
עוץ  
נדם  
בשל  
זה  
זותה  
ילים  
של  
ולה  
זנית  
נערי  
גולם  
כעוד  
שוב  
פרקו

כללו של דבר, ערב השואה היה הקשר בין תנועות הנוער הציוניות בבלגיה לבין תנועות האם במזרח-אירופה ובארץ-ישראל הדוק יותר מאשר בהולנד. כמו כן נוצרו קשרים אישיים חזקים עם ארצות מזרח-אירופה, משום שהציבור היהודי הבלגי היה מורכב רובו ככולו מפליטים. קשרים עם ארצות אחרות נוצרו גם על רקע לשוני; 'השומר הצעיר'; בבלגיה, למשל, קיים פעילויות משותפות עם 'קיני' התנועה בצרפת, בשווייץ ובתוניסיה, בשל השפה הצרפתית המשותפת לכולם.<sup>50</sup> רעיונות סוציאליסטיים היו נפוצים מאוד בקרב נוער זה, אך להכשרה לא היתה אלא חשיבות מעטה.

הכיבוש הגרמני שהחל במאי 1940 ערער קשות את כל מערכת הפעילות היהודית, והדבר פגע במידה רבה גם בפעילות הציונית והתנועתית.<sup>51</sup> Grande Exode (היציאה הגדולה) של ימי הקרבות<sup>52</sup> ברחו המוני בלגים לעבר חופי המדינה ולצרפת, ובכלל זה כשליש מיהודי המדינה.<sup>53</sup> רק חלק שב לאחר-מכן למקום מגוריו. מקומץ העדויות שבידינו מתברר, כי תנועות הנוער הציוניות שוקמו, אף כי לא במלואן. ידוע כי 'השומר הצעיר', 'בני עקיבא',<sup>54</sup> 'מכבי הצעיר',<sup>55</sup> 'גורדוניה' ו'בית-ר' <sup>56</sup> חידשו את פעולתן בבריטל ובאנטוורפן. הפעילות התמקדה בתחומי החינוך, התרבות והעזרה ההדדית, לא לחברים בלבד אלא גם לכלל הציבור היהודי,<sup>57</sup> והשתלבה בחלקה בפעולותיהן של התנועות הפוליטיות של המבוגרים. פורסמו גם עלונים וחוברות. אחדים מפעילי התנועות, ובהם שיק ביברובסקי מוותיקי 'דרור', השתלבו בפעילות הקהילתית הכללית כגון הפעלת בתי-ספר יהודיים.<sup>58</sup> הניתוק ממרכזי התנועות בארץ-ישראל פגע קשות בתנועות: היעדר מידע והפסקת האספקה של 'חומר לשיחות' תיסכלו את החברים.<sup>59</sup>

חלקן של תנועות הנוער הציוניות שיתפו פעולה ביניהן. כך נהגו, למשל, 'בני עקיבא' ו'השומר הצעיר', אשר קיימו יחסים טובים ביניהן עוד בתקופה שלפני השואה. באנטוורפן בא שיתוף זה לידי ביטוי בפעולות להשגת מזון מחקלאים בסביבה וחלוקתו בין נזקקים (1941-1942).<sup>60</sup> שיאה של הפעולה המשותפת היה בקיום קבוצת הכשרה משותפת בבומאל, בצפונה של הפרובינציה לוקסמבורג. היוזמה להפעלת הכשרה זו באה מבנימין ניקרק (B. Nykerk), שהיה פעיל מאוד בחיים היהודיים ובפעולות ההתנגדות. הקבוצה מנתה כ-60 חברים, מהם כ-20 חברי 'בני עקיבא' וכ-40 חברי השוה"צ, אשר עבדו עוד במהלך שנת 1942, עד לקיץ, אצל איכרים בסביבה. נראה שהקבוצה התפרקה בפברואר או במרס 1943. מקצת מחבריה מצאו מסתור, בעיקר בבריטל רבתי.<sup>61</sup> מאידך גיסא היו גם עימותים בין התנועות השונות.<sup>62</sup>

נראה, שנעשו עוד ניסיונות למצוא חוות הכשרה לחלוצים. הדבר היה קשה אך לא בלתי-אפשרי במדינה, שחלק ניכר מאוכלוסייתה גילה נכונות לעזור ליהודים, מה גם שידם של שלטונות גרמניה הכבידה פחות בחיי היום-יום מאשר במרבית ארצות אירופה הכבושות. שרדה הצהרה של ראש מועצה קטנה במזרח פלאנדריה, לפיה אישר להחכיר ל-40 עד 50 חלוצים שטח חקלאי בתחומו, וזאת ב-10 ביולי 1942;<sup>63</sup> לאחר הקמת 'איגוד היהודים בבלגיה' בסוף נובמבר 1941 מותר היה לקיים רק אגודות ספורט ולא תנועות נוער פוליטיות. לפיכך ניסו תנועות הנוער רבאנטוורפן להמשיך פעולתן במסגרת ארגון הספורט 'מכבי'. אולם נוצרו חיכוכים ביניהן, בעיקר בין 'מכבי הצעיר', שהיה מקורב לראש האי"ב באנטוורפן, ניקו וורקום (Workum), לבין שאר התנועות.<sup>64</sup>

ומה נעשה בתחום ההתנגדות וההצלה? פעילות עצמאית של הנוער הציוני היתה מעטה בתנועת ההתנגדות. בשנות הכיבוש הראשונות נמשכו לא מעט צעירים ציונים לתנועות השמאל הבלגיות, ובאמצעותן מצאו את הדרך לתנועת ההתנגדות הכללית.<sup>65</sup> מדוח של איש השוה"צ למנחם בדר בקושטא (נובמבר 1943) עולה, כי עוד בראשית 1942 נוצר קשר עם הקומוניסטים, מתוך כוונה להצטרף כקבוצה מאורגנת לפעולות התנגדות לשלטונות.<sup>66</sup> המשא ומתן בין הצדדים נפסק לאחר שכבר הושג נשק, כיוון שהקומוניסטים הסכימו להצטרפות החברים רק על בסיס אישי. יצוין, כי איש 'השומר הצעיר' שנשא ונתן עם הקומוניסטים, ייצג את כל תנועות הנוער הציוניות באנטוורפן.<sup>67</sup>

בין ב  
באוג  
ונרא  
ילדי  
עדר

ב  
ה  
וג  
רו

אישו  
ומתן  
בגול  
אבו  
להת

עשר  
שווי  
צעיר  
ואף  
המו  
הנו

מסי  
המש  
כ-100  
שוני  
פעול  
בעיק  
ההצי

סינ

במר  
כדי  
השפ  
השו  
התנו

על י  
בתק  
כקבו  
במזר

בין מייסדי 'הוועד להגנת יהודים בבלגיה' (Comité de Défense des Juifs en Belgique - CDJ) באוגוסט 1942 היו נציגי פוע"צ שמאל (אבוש ורבר) והציונים הכלליים (בנימין ניקרק),<sup>68</sup> ונראה שצעירים ציונים השתתפו גם בפעולות הענפות של הוועד, בעיקר בתחום הצלת ילדים. אך לא ידוע לנו, אם באותן שנים פעלו בתנועות המחותרת באופן מאורגן. מעניינת עדותו של אבוש ורבר מפוע"צ שמאל:

ב-1942 נסעתי לאנטוורפן ונפגשתי עם קבוצה מ'השומר הצעיר'. תבעתי שישתתפו בפעילות. הם לא רצו. הם טענו שהם מוכרחים לעזוב את בלגיה, להגיע לשווייץ ומשם לארץ-ישראל, ובכלל – הגולה לא מעניינת אותם. מה שיהיה יהיה! צריכים להיות מוכנים לעלות ארצה. רובם הצליחו לצאת.<sup>69</sup>

אישור לתיאור זה מצוי במקור של 'השומר הצעיר'. לפי עדות זו, לאחר שנכשל המשא ומתן עם הקומוניסטים, ולאור התפיסה כי אין להשקיע מאמצי יתר בקיום היהודי בגולה, הוחלט באביב 1942 לעשות הכול כדי להגיע לארץ-ישראל. כאשר בא אפוא אבוש ורבר בתחילת קיץ 1942 כדי לרתום אותם לפעולת ההתנגדות הכללית שהחלה להתארגן, לא היתה היענות מצד חברי התנועה.<sup>70</sup>

עשרות צעירים מיבני עקיבא ומ'השומר הצעיר' הצליחו להתארגן ולברוח, בעיקר דרך שווייץ. קשה להגדיר זאת כפעילות תנועתית מאורגנת; היתה זו פעולה עצמית של צעירים, שהכירו זה את זה בתנועה והתארגנו בעצמם, ואין מדובר בכלל חברי התנועות ואף לא בהכוונה מרכזית.<sup>71</sup> נראה, שנכללו גם מחברי תנועות הנוער ברשימת המועמדים לחליפין עם ארץ-ישראל, אך גם זו לא היתה פעילות מאורגנת של תנועות הנוער, אלא עניין שהוסדר מטעם מפלגות האם.<sup>72</sup>

מסיכומו של לקט ידיעות זה עולה, כי תנועות הנוער הציוניות נפגעו ממכת הכיבוש אך המשיכו לפעול. אין בידינו אומדן של חברי התנועות ערב השואה, אך ניתן לשער שהיו כ-1,500, ועתה פחת מספרם. להיבט המספרי יש בהקשר זה חשיבות מכרעת. גרעינים שונים שרדו ופעלו, ומבחינת ההווי והתודעה היתה ללא ספק אינטנסיפיקציה, אך לידי פעולות התנגדות עצמאיות לא הגיעו. מי שמצא דרכו לתנועת ההתנגדות עשה זאת בעיקר באמצעות פעילי שמאל יהודיים לא-ציוניים או באמצעות ה-CDJ. בתחום ההצלה העצמית נעשתה פעולת בריחה, שבזכותה ניצלו עשרות רבות של חברים.

## סיכום

במרכז דיוננו עמד התיאור של תנועות הנוער הציוניות בהולנד ובבלגיה ערב השואה, כדי שנוכל להתרשם מאופיין ומדרך התארגנותן. התנאים המוקדמים הללו היו בעלי השפעה מכרעת על התיפקוד של תנועות הנוער ועל התפקיד הציבורי שמילאו בתקופת השואה. בהולנד דעכה הפעילות האופן הדרגתי ככל שהחמירו התנאים; בבלגיה נפגעו התנועות בעיקר בעת הפלישה.

על יסוד אלה ניתן להבין כי תנועות הנוער הציוניות בהולנד ובבלגיה לא התעלו בתקופת השואה – לא מבחינת היקף הפעילות, לא מבחינת מעשי ההצלה, ולא כקבוצות בעלות ייחוד והשפעה בחברה היהודית – לרמה הדומה לזו של עמיתותיהן במזרח-אירופה.<sup>73</sup>

## נספח א'

החברות ב'פדרציה' בסוף תרצ"ט ובסוף ת"ש לפי תנועות נוער – על פי דו"ח הפדרציה לסיכום שנת ת"ש<sup>74</sup>

תנועה	חברות		מקום וסניף
	סוף ת"ש	סוף תרצ"ט	
ארגון			
בח"ז			
חברו			
מכבי			
מעונ	222	348	אמסטרדם
עליין	68	92	האג
הכש	86	196	אמסטרדם
ארגון	77	85	"
וינסד	72	68	האג
	65	150	אמסטרדם
בוטל	52	65	חרונינגן
סחווו	44	50	רוטרדם
האג,	43	35	האג
קובוו	43	43	רוטרדם
מפל,	41	43	אוטרקט
ניימי	39	-	אמסטרדם
עלייו	35	21	ליידן
דומל	29	32	זבולה
	27	29	הילוורסום
	27	57	הארלם
	27	36	אוטרקט
	23	19	דן בוס
	22	18	אסן
	21	29	ארנהם
	20	15	זוטפן
	20	-	לייווארדן
	17	16	אלמלו
	16	-	אוס
	15	21	דיוונטר
	14	16	אפלדורן
	14	32	אנסחדי
	12	50	רוטרדם
	10	-	דודרכט
	10	18	אמוספורט
	9	16	בוסום
	9	13	טילבורך
	9	11	אינדהובן
	49	-	משמר הבונים – האג, וירינגן, דיוונטר, דירן

## נספח

דוח ע  
נכתב  
בפעם

החבר  
היום  
במידו  
את הו  
אחדיו

בבוקו  
לתאר  
הטרגי  
במאי  
חודשי  
נערכו  
פצצוו

חברות		ארגוני חלוצים
סוף ת"ש	סוף תרצ"ט	
113	90	בח"ד
82	69	חברת עולים
24	13	מכבי הצעיר, וירינגן
מעונות:		
57	-	עליית הנוער, לוטרדרכט
20	15	הכשרת הבינונים, האודה
ארגון מועמד לחברות:		
23	-	וינסחוטן
בוטל קיומן:		
-	28	סחוונינגן, נוער מזרחי
-	24	האג, הנוער העובד
-	21	קבורדן, ראש פינה
-	18	מפל, תקות ציון
-	11	ניימיכן, כח צעיר
-	67	עליית הנוער, מיינסהירנלאנד
-	40	דומלהויס, איינדהובן
1641	2009	

## נספח ב'

דוח על פעילות 'השומר הצעיר' בבלגיה בתקופת הכיבוש הגרמני.<sup>75</sup> נכתב בגרמנית. מלים עבריות המופיעות במקור (באותיות לטיניות) מודגשות בהופיען בפעם הראשונה.

החבר מנדל היקר,<sup>76</sup> היום אני מפנה את הזמן, כדי לכתוב לך את הדוח המבוקש. אתאמץ לעשותו מקיף במידת האפשר, אף כי אני בטוח, שהרבה יחסר בו. רק בקושי אוכל לתאר בצורה ממצה את המצב כפי שחווינו אותו וכפי שאנו מצויים בו כעת. מלבד זאת כבר כתבתי מכתבים אחדים לחבר פיטא<sup>77</sup> מקיבוץ דן אודות מצבנו, כך שתוכל לקבל מידע גם אצל[ן].

בבוקר 10 במאי [1940] פרצה המלחמה. את הרושם שדבר זה עשה עלינו תוכל בוודאי לתאר לעצמך. שהרי לפני-כן קראנו די דיווחים, כדי שנוכל לתאר לעצמנו את התוצאות הטרגיות. למרות שצפינו התפתחות זאת עלינו להודות, שלא היינו מוכנים לה. ב-8 במאי התקיים נשף מוצלח לציון יובל לקיומו של הקן שלנו. עד לנשף זה קיימנו שלושה חודשים של פעילות מאומצת. החלטנו לערוך מחנה-אביב. יום לפני פרוץ המלחמה נערכו במעון שלנו ההכנות האחרונות למחנה זה. למחרת בבוקר התעוררנו לקול הטלת פצצות, אך למרות זאת לא היינו עדיין מודעים לכך, שאנו בתוכה של מלחמה. לפתע

הבנו את חומרת המצב, ופתאום ראינו כיצד הפירות של פעילותנו רבת השנים יורדים לטמיון. אף שהיינו צעירים ולא חווינו עדיין מצב דומה, הבנו את התוצאות הטרגיות עבורנו, וקיבלנו אותן בשקט. התחלנו, איפוא, להתאים עצמנו למצב החדש.

במהרה החברים החלו לבדוק את הניירות שלהם, והרבה דברים יקרים לנו הועלו אז באש. אחרי כן הלכנו לחבר בהכשרה, שאצלו נמצא ארכיון 'החלוקי'. בשעה 11 נעצר חבר זה בלא מתן נימוק, ומאז לא ראינוהו עוד.<sup>78</sup> בשעה 12 כינסנו אסיפת הסתדרות.<sup>79</sup> הסברנו לחברים את המצב וסגרנו את הקן באופן רשמי. דגל הקן הורד. אחר הצהריים היתה מועצת מנהלים,<sup>80</sup> בה נקבעו הפעולות שיש לעשות לרגל המצב. כיוון שניתן היה לצפות, שמרבית המנהלים יגוייסו, הוטל חלק הארי של הפעולות על כתפי הבחורות. כיוון שהאשכנזים<sup>81</sup> התקדמו במהירות, נעשה המצב מסוכן יותר ויותר. שאלנו עצמנו אם על כולנו לברוח, או שנישאר בקן ככל שנוכל. לא הגענו להסכמה בסוגיה זו, כך שמרבית החברים עזבו את העיר עם הוריהם. לבסוף נותרו בעיר רק עוד חברים אחדים של הפלוגה הבוגרת. זמן קצר לאחר מכן פורסמו צווים, שכל הצעירים יגוייסו. אז החלטנו גם אנו לעזוב, כיוון שהישארות היתה חסרת תכלית. הלכנו ונסענו למקום, שבו היו עוד חברים שלנו, שם התקנו בית במרתף. שם ארגנו מחדש קבוצה.<sup>82</sup> שאפנו לעלות<sup>83</sup> [ארצה] משם. האשכנזים התקדמו במהירות גדולה, כך שגם מקום זה נעזב על-ידי רבים. כולם הלכו לצרפת. רק קבוצתנו נשארה בכפר. הבאנו לנו אוכל מהאנגלים. במהרה נחסמה הדרך חזרה והמקום שלנו היה מעורב במערכה. לאחר שבוע של הפצצות ואש כבדים נכנעה המדינה שלנו. האנגלים עלו על ספינות, והאשכנזים התקדמו. היינו מוכנים לכל. חזרנו הביתה. בין כה וכה שוב הגיעו כל החברים לעיר. כינסנו מועצת-בוגרים, ושם נדונה הריאורגניזציה של התנועה והקבוצות. כיוון שהמצב היה עדיין בלתי-בטוח, הוחלט שכל קבוצה תמשיך לפעול באופן עצמאי עם המנהל שלה. הפעולה הכוללת היתה בידי ההנהגה, שנשארה בסוד. הפעולה הצליחה מאוד. סייענו גם להסתדרויות<sup>84</sup> אחרות להתארגן. מצב זה נמשך כ-4 חודשים. פעלנו באופן אינטנסיבי בכל התחומים. מצד היהודים<sup>85</sup> לא יכולנו לסמוך על שום עזרה; זמן קצר כאשר רצינו להוציא את הספרים מהספרייה הציונית, מנעו את הדבר מאתנו; זמן קצר לאחר מכן החרימו אותה האשכנזים. שינינו את הארגון שלנו, כיוון שלא היינו צריכים עוד להיות כה זהירים. הגדלנו אפילו את השכבה הצעירה. הכל היה שוב מאורגן כהלכה, ופעלנו כמו לפני המלחמה. עברנו לפתרון בעיית הבוגרים, כי רצינו לארגן עבורם עלייה.

ב' חברים אחדים יצאו לדרך, כדי לעשות הכנות לארגון עברה, (כך!) מעבר לגבולות. הכל דפק, אך היה צורך להפסיק את העניין, כיוון שהאניות לא הפליגו עוד.<sup>86</sup> סבלנו מאוד מהעובדה, שהיינו מנותקים מכם ושלא עמדנו בקשר עם שום תנועה. שאלת הבוגרים היתה קשה במיוחד, כיוון שלא נמצא עבורם תחום פעולה. הכשרה היתה בלתי אפשרית. בינתיים יצרנו קשרים עם השתפנים,<sup>87</sup> וניהלנו פעולה אינטנסיבית נגד האשכנזים. אני יכול לומר במלוא הביטחון, שאנו היינו החזקים והפעילים ביותר.<sup>88</sup> גם יזמנו יצירת ארגון של כל הנוער היהודי.<sup>89</sup> מאוד התקשינו, כיוון שלא יכולנו להישען על תמיכה מצדכם. הם הפקירו אותנו באמצע פעולה.<sup>90</sup> לדאגות הגדולות ביותר גרמו לנו 'מכבי הצעיר'. כל הזמן היינו במאבק אתם, והם נטפלו אלינו בצורה השפלה ביותר.<sup>91</sup> למרות הקשיים הרבים שעמדו בדרכנו בחיי היום-יום, המשכנו בפעולותינו בהצלחה. יכולנו לסמוך על כל החברים, אפילו על הצעירים. אצל הבינוניים<sup>92</sup> היה עלינו להיאבק בבעיות קשות. היו להם חיי-פלוגה אנורמליים. כמעט כולם היו במצב חומרי קשה, כך שהם היו צריכים לעבוד למען משפחותיהם. היו להם קשרים עם השתפנים. הצלחנו להתגבר על כל המכשולים הללו. המנהלים שלנו עמדו בקשרים יום-יומיים עמם. סבלנו מאוד מהיעדר חומר לשיחות.

ערכנו נשפים, ואף הוצאנו מדי פעם עלונים עם תרגומים. כך נמשכה פעולתנו עד אמצע

ז יורדים  
הטרגיות

זועלו אז  
11 נעצר  
נדרות.<sup>79</sup>  
זעהריים  
יתן היה  
בחורות.  
ז: עצמנו  
ה זו, כך  
ז אחדים  
זיסו. אז  
זום, שבו  
לעלות<sup>83</sup>  
די רבים.  
במהרה  
נות ואש  
זו. היינו  
זינסנו  
זצב היה  
זל שלה.  
ז: סייענו  
ז באופן  
זהיפך,  
זמן קצר  
זצריכים  
זאורגן  
ז: לארגן

זגבולות.  
ז<sup>86</sup> סבלנו  
ז. שאלת  
ז ה היתה  
ז'בית נגד  
זר.<sup>88</sup> גם  
זישען על  
זרמו לנו  
זיותר.<sup>91</sup>  
זהצלחה.  
זהיאבק  
זשה, כך  
זהצלחנו  
זעמהב.

ז אמצע

1942. בינתיים הורע מצבנו בגלל צווים שונים של הממשלה. נאסר עלינו לעזוב את ביתנו לאחר השעה 7 בערב. המשכנו בפעולותינו בימים, אך גם נצרכנו, [כדי] לקיים את הקשר עם הארגון, לצאת בלילות. על פי החלטת ארגון המחתרת התחלנו בארגון קבוצות, שהיה עליהן ללמוד שימוש בנשק. הרכבנו קבוצה חזקה מהבוגרים שלנו. השתפנים, שהיו בעלי השפעה גדולה בארגון, לא רצו לתת לנו נשק, כך שנאלצנו לעשות זאת בעצמנו. החברים שלנו קיבלו הדרכה מהחבר קראטר מקיבוץ דן.<sup>93</sup> כאשר היינו יוצאים ליוזמה<sup>94</sup> היינו מעבירים נשק לשתפנים.

במהרה היה עלינו לענוד את הכוכב.<sup>95</sup> במצב זה היה זה בלתי-אפשרי עבורנו להמשיך את פעולתנו במסגרת הקיימת. החלטנו להעביר את הפעילות לגמרי למחתרת. הקבוצות פעלו באופן עצמאי. בינתיים הגיעו שמועות על שילוחים לעבודה. כיוון שחששנו, שבוגרינו יגויסו, החלטנו להוציאם מהעבודה החינוכית, והפקדנו את כל העבודה בידי הצעירים. נועצנו, מה יהיה עלינו לעשות עם הבוגרים במקרה כזה, והחלטנו על יציאה.<sup>96</sup> לפיכך התחלנו לארגן אותה, אולם לא היינו תמימי דעים, אם באמת עלינו לברוח או להצטרף לשילוח יחד עם כל שאר היהודים, כדי להחזיק את הנוער ביחד [גם] במחנות. אך בכל זאת החלטנו על יציאה, כיוון שלמרות כל הקשרים שלנו לא היה לנו כל ביטחון שנוכל לתת להם עזרה.

כאשר רצינו אפוא ללכת ליציאה, היה הכסף בעייתנו הגדולה ביותר. אולי היינו יכולים להציל עוד אנשים, אילו היה לנו כסף. חילקנו אפוא את החברים שלנו לקבוצות, ונתנו להם הנחיות לדרך. קבענו נקודות מיפגש, סידרנו ניירות ויצאנו. שני חברי הנהגה נשארו. גם להם השארנו את הנתיב [ליציאה] למקרה שלא יוכלו להישאר עוד. כאשר יצאו הבוגרים, עוד לא נשקפה סכנה לצעירים; נאמר, שרק מי שגילו מעל 18 יילקח. על כן לא חששנו אז לגורלם של הצעירים. תוך חודש הורע המצב מאוד. אנשים הוצאו בלילות ממיטותיהם ולא ראו אותם עוד.

שמענו כי ההורים התנהגו במצבים אלה באופן יוצא מהכלל.<sup>97</sup> באנטוורפן, שבה היה מרכז פעולתנו, לא נשאר אף אחד. אחדים הצליחו להציל עצמם, והם נמצאים כעת אצל איכרים, כשבדידהם ניירות שחורות.<sup>98</sup> שני המנהלים לא יכלו להישאר עוד, וגם הם הלכו. קבוצה אחת גם המשיכה, ואלה היו בוודאי הצעירים האחרונים שהלכו ליציאה. לאחרונה הגיעו לכאן [לשווייץ] עוד הנשארים. הדיווחים שלהם מעידים על תושייתם ואומץ לבם. הפעולה נמשכה למרות כל הקשיים.

כאן [בשווייץ] נמצאים כ-40 שומרים.<sup>99</sup> אולם מצבנו אינו טוב. כל החברים והחברות מפוזרים במחנות עבודה. שנה אחת של מחנה היתה בעלת השפעה קשה ורעה על החברים. אחדים סובלים קשות מדמוראליזציה. אני חושש, שאם המצב יימשך כך עוד זמן רב, יהיו לכך תוצאות חמורות עבורנו. לחברים אחדים נוכל למצוא מקום אצל איכרים. אך גם זה אינו פתרון, והפסקנו את הפעולה. עם ההנהגה פה יש לנו קשר הדוק; הם יודעים על כל הבעיות. דברים רבים אנו מבצעים ביחד, כמעט כל הפעולות הקשורות לעולם הסובב.<sup>100</sup> אך פעילות תנועתית של ממש אי-אפשר, למעשה, לבצע – אנו שומרים רק על קשר מכתבים. יחד עם התנועה השווייצרית קיימנו כמה כינוסים גדולים יותר, אך אלה תמיד כרוכים בהוצאות כספיות גדולות.

אני מקווה, שמתוך דוח זה קיבלת תמונה על הבעיות שעברו על התנועה שלנו. אך אנו בני מזל, שהצלחנו להביא הנה לפחות חלק מהתנועה שלנו. בשיתוף עם ההנהגה השווייצרית אנו רוצים לנסות לנצל את הזמן בצורה היעילה האפשרית ברוח תנועתנו. נפשנו יוצאת לקראת היום, בו נוכל לצעוד בדרך אשר תשלב אותנו במפעל הקיבוצי.

בברכת חזק ואמץ אמיצה ובברכות מקרב לב  
בשם הנהגה הראשית הבלגית

המזכיר  
דוגי דונר

בול, 15 בנובמבר 1943



## הערות

- 1 פורסמו שני ספרים מקיפים על תולדות יהודי הולנד: M.H. Gans, *Memorbook*, Baarn 1977; י"י מכמן, ה' ים וד' מכמן (עורכים), *פנקס הקהילות: הולאנד (כאן להלן: פנקס הקהילות)*, ירושלים תשמ"ו. ריכוז של מאמרים על הבטים שונים של תולדות יהודי הולנד מצוי גם בסדרות: מחקרים על תולדות יהדות הולנד (בעריכת י"י מכמן), כרכים א-ח, ירושלים תשל"ה-תשמ"ה, ובכתב העת *Studia Rosenthaliana*, היוצא לאור באמסטרדם. ראה גם: J. Michman, T. Levie (eds.), *Dutch Jewish History*, Jerusalem 1984.
- 2 עד כה ראו אור המחקרים הבאים: H. Wielek, *De Oorlog die Hitler Won*, Amsterdam 1947; A.J. Herzberg, 'Kroniek der Jodenvervolgving', in: *Onderdrukking en Verzet: Nederland in Oorlogstijd*, vol. III, Amsterdam 1950; J. Presser, *Ondergang*, vls.I-II, 's Gravenhage 1965; L.de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vls.I-X, 's Gravenhage, 1969-1982.
- 3 M. Steinberg, *L'Etoile et le Fusil*, (להלן: Steinberg) vols. I-III, Bruxelles 1983-1986.
- 4 על התנועה הציונית בהולנד ובכלל זה על תנועות הנוער וההכשרה: L. Giebels, *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941*, Assen 1975. וכן בהרחבה בפנקס הקהילות. על תנועות הנוער וההכשרה כשלעצמן: H.J. Peles, 'Mizrachi Pioneer Training in the Netherlands between the two World Wars', *Dutch Jewish History*, (o.c.), pp. 465/490; פ' סיבסמה, "זכרון יעקב" והמאבק על ההברה הספרדית, מחקרים על תולדות יהודי הולנד, ב', עמ' 246-223; ד' מכמן, 'התנועה הציונית בהולנד ובעיית הפליטים', דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ב, תשמ"ב, עמ' 120-103. חיבורים על המחותרת החלוצית ראה להלן.
- 5 עבודה לתואר שני על התנועה הציונית בבלגיה נכתבה (בשפה הצרפתית) באוניברסיטה החופשית של בריסל בידי דניאל דראטוה (D. Dratwa). סקירות קצרות על נוער 'המזרחי' נכתבו בידי העיתונאי ס' בראכפלד: S. Brachfeld, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Mizrachi (Benei Zion, Zeirei Mizrachi, Benee Akiwa, Benoth Akiwa, Tikwateenoe, Bachad) te Antwerpen 1905-1943*, 1986. הדברים ראו אור לאהרונה: S. Brachfeld (red.), *Vit Verlogten Tijden*, Herzlia 1987, pp.13-84. R. Knoller, *Torah Va'avodah*, Belgium 1939-1945, 1987 (סקירה במסגרת סקר על 'תורה ועבודה' ו'יחיד' בתקופת השואה, המבוצע במכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן).
- 6 על תנועה זו ראה: L. Hartveld, F. de Jong (edz.), D. Kuperus, *De Arbeiders Jeugd Centrale A.J.C. 1918-1940 / 1945-1959*, Amsterdam 1982.
- 7 י"י מלקמן, בתוך: Gans, *Memorbook*, פ.751.
- 8 סיבסמה (לעיל, הערה 4) עמ' 226-225.
- 9 'תקוות ישראל' — Tikvath-Israel, *de hoop van Israel*, 1917-1940. למן השנה החמישית להופעתו זהו הביטאון הרשמי של 'הפדרציה של צעירים יהודים בהולאנד', ארגון הגג של תנועות הנוער הציוניות.
- 10 פנקס הקהילות, עמ' 60.
- 11 שם, שם; ד' מכמן, הפליטים היהודים מגרמניה בהולנד בשנים 1933-1940, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 227-224.
- 12 F. Bernstein, *Der Antisemitismus als Gruppenerscheinung*, Berlin 1926. בתרגום עברי: פ' ברנשטיין, *האנטישמיות כתופעה חברתית*, תל-אביב 1980.
- 13 סיבסמה, שם, עמ' 246-233.
- 14 על ליון נורדהיים ראה הרצאתה של רות הוואוד במסגרת הסימפוזיון הבין-לאומי הרביעי על תולדות יהדות הולנד, שנערך בתל-אביב בדצמבר 1986 — R.M.M. Hogewoud-Verschoor, 'The Role of Lion Nordeim in the 'Joodse Jeugdfederatie''. מכמן, הפליטים היהודים, שם, וההערות בעמ' 514-511.
- 16 Joodsche Jeugdfederatie, *Jaarverslag 5700, Tisjrie 5701, October 1940*, p.14. גידול זה במספר החברים נגרם בעיקר ע"י הצטרפות צעירים בערים הגדולות ובשל הצטרפות הנוער העובד

- לפרוצידה כחלק אינטגרלי. 'החלוץ' נשאר מחוץ לפרוצידה. ממורבוק, עמ' 752; פנקס הקהילות, עמ' 66.
- 17 מכמן, הפליטים היהודים, עמ' 323.
- 18 י' מלקמן בדו"ח 'הפרוצידה' לשנת תרצ"ה, נספח לתקוות ישראל, ספטמבר 1935, עמ' 15.
- 19 הפרטים נמסרו לי מפי מר יגאל בנימין, המכין עבודת מ"א על המחלת החלוצית בהולנד מטעם אוניברסיטת בר-אילן. חלק מהדברים פורטו בעבודתו שבכתב-יד על 'השליחות הארצישראלית בהולנד בזמן המלחמה', המחלקה לתולדות עם ישראל, אדר תשמ"ח. ראוי לציין, שפעל גם שליח מטעם 'אגודת ישראל', הרב הלל ברוקנטל, עבור החלוצים שלהם, שהתחנכו באנסחדה (Enschede).
- 20 עדות יוסף מכמן (מלקמן) למחבר, אפריל 1987. מכמן עצמו היה נציג הולנד, נומה איזונצווייג, איש השוה"צ בבלגיה - נציג בלגיה. המדור הספיק לפרסם פרסום משותף - 'מחברות'. ראה דוח לשנת ת"ש (לעיל, הערה 16, עמ' 13).
- 21 חיבלס, עמ' 206.
- 22 שם, עמ' 205.
- 23 ראה למשל ידיעה על מבחנים בעברית ב'פרוצידה' (67 נבחנו, 62 הצליחו, התעניינות ציבורית גדולה) - Het Joodsche Weekblad, 9.5.1941.
- 24 שם, 16.5.41 - על מפגש של קבוצות הצעירים של 'ברית ציוני הולנד' מרוטרדם, הארלם דורדרכט והאג בהאג, 11 במאי 1941.
- 25 שם, 25.4.41, ידיעה בדבר ארגון של כ-25 צעירים בגיל 20-30 בליווארדן.
- 26 ר' למשל: שם, 17.4.41 - על ליל סדר (שני) של הנוער הציוני באלמלו.
- 27 ע' מנדלסון, 'ההנהגה היהודית במזרח אירופה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם', י' גוטמן (עורך), דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים תש"ם, עמ' 7; י' גוטמן, 'תנועות הנוער החלוציות כמנהיגות לאומית בשעת המשבר', בעלטה ובמאבק, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 202-214.
- 28 פנקס הקהילות, עמ' 79-80.
- 29 לעבודה הנועשית כעת ראה לעיל, הערה 19; סקירות, סיכומים ודברי עדות שהתפרסמו: ב' חבס, אורו הגנוז, תל-אביב תשכ"ד; ע' כוכבא, ר' קלינוב, המחלת החלוצית בהולנד הכבושה, תל-אביב תשכ"ט; יכין סימון (שושו), מכתבים מימי השואה והמחלת, תל-אביב תשכ"ג; ח' אבני, 'המחלת הציונית בהולנד ובצרפת והבריחה לספרד', י' גוטמן (עורך), נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 456-483; ח' פלורסהיים, 'בין גבולות (מיומנו של איש "החלוץ" בהולנד הכבושה)', ידיעות בית לוחמי הגיטאות, ספטמבר 1956, עמ' 56-61; [מ' פינקהוף], מנחם Menachem (חיפה 1980); פנקס הקהילות, עמ' 113-114;
- 30 A. Kochba, 'The Hechalutz Underground in Holland during the Nazi Occupation', *Extermination and Resistance*, vol. I, Kibbutz Lohame Hagettoth, 1958, pp. 173-179; Idem, *Verzet zonder Geweld. Ter herinnering aan Joop Westerweel*, [n.p., 1964]. L. de Jong, *Koninkrijk*, (o.c.), vol. VI, 's Gravenhage 1975, pp. 354-356; Presser, *Ondergang*, vol. I, pp. 448-451; vol. II, pp. 12-16
- 31 וראה מאמריהם של לוסיאן לור ואשר כהן בקובץ זה.
- 32 על פליטי בלגיה בסחונינגן ראה:
- 33 J. Cahen, 'Immigration of Belgian Jews in 1914', *Proceedings of the Fourth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*, 7-10 December 1986 (forthcoming).
- 34 ו' בוק, 'עיונים בהערכות הכמותיות של האוכלוסייה היהודית בבלגיה', ש' אש (עורך), יהודי אירופה המערבית, חייהם ובעיותיהם בדורנו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 65-70 וטבלה 2.
- 35 S. Brachfeld, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Mizrahi te Antwerpen 1905-1943*, pp. 5-6 (ms.).
- 36 E. Schmidt, *L'Histoire des Juifs a Anvers (Antwerpen)*, Antwerpen (1969), p. 104; S. Brachfeld, *Brabosh. Beelden uit het Antwerps Joods verleden*, Herzlia 1986, pp. 113-115.
- 37 שמיט, שם, שם; H. Bibrowski, 'Belgium, Zionism', in: *Encyclopedia of Zionism*, pp. 117-118.
- 38 י' כהן, הנוער הציוני, צמיחתה של תנועה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 87.
- 39 בראכפלד (לעיל, הערה 34), עמ' 13, 16.
- 40 שם, עמ' 11, 13.
- 41 י' כהן, הנוער הציוני, שם.
- 42 שמיט, שם, שם.
- 43 ראה למשל: ספר הזכרונות של ק' פרוביוור-שיפר, במבט לאחור, לוחמת יהודיה בבלגיה הכבושה, תל-אביב תשמ"א.

- 79 בראכפלד, שם. 43
- 80 שם, שם. 44
- 81 ביברובסקי, שם, על הכשרת 'גורדוניה'. לגבי ההכשרה בבומאל — Steinberg, vol. III 45
- 82 בתחילת 1937 היו בבלגיה 16 חלוצים מגרמניה. ראה: 46
- Arbeitsbericht der Reichsvertretung der Juden in Deutschland für das Jahr 1937, p.96.
- 83 כן ראה: P. Leschem, Strasse zur Rettung, Tel Aviv 1973 47
- 84 בראכפלד, עמ' 17. 47
- 85 השליח הראשון היה משה זילברטל (זרטל). כיום חבר קיבוץ עין-שמר. אחריו — משה פורמנסקי 48
- 86 ממשמר העמק. בסוף שנות ה-30 הגיע ישעיהו אוסטריאק (Austriak), שפעל בעיקר בבריסל ופחות באנטוורפן. לאחר הכיבוש הצליח להימלט למרכז אמריקה. 49
- כהן, הנוער הציוני, שם. 49
- 87 עדות מרדכי בר-לב ('פיטא') למחבר, 12 ביולי 1988. 50
- 88 Steinberg, II, p.27 51
- 89 J. Vanwelkenhuyzen, J. Dumont, 1940, Le grande Exode, Paris Gembloux, 1983 ראה: 52
- 89 על בריחת חברי 'בחי' מבלגיה לערפת - א' הנדלר לקיבוץ הדתי 31.5.40 (חזור מס 13/46), ארכיון 53
- 90 הקיבוץ הדתי, קברצת יבנה, תיק 83-15. 53
- 91 בראכפלד; קנולר (ר') לעיל, הערה 5; פרוביזור-שיפר, במבט לאחור, עמ' 136. 54
- 91 ארכיון המשלחת הארץ-ישראלית בקושטא, תיק בלגיה, מס' 14, ארכיון בית לוחמי הגיטאות. 55
- 91 'עולה מינאסה' על פעולות המחתרת של "בית-ר" בבלגיה ובצרפת, המשקיף, 11.2.1944; 14.2.1944. 56
- 92 חיינו, כרך ד, מס' 5, אוגוסט 1941, עמ' 26. 57
- 93 Steinberg, II, p.121 58
- 93 'Bericht über die belgische Tnuah' — דו"ח על פעולות השוה"צ בבלגיה מאת דוגי דונר למנחם בדר, 15.11.43, ארכיון המשלחת הארץ-ישראלית בקושטא, תיק בלגיה, מס' 9, בית לוחמי הגיטאות (ראה נספח ב). תודתי ל"ר א' שטרן ולארכיון בית לוחמי הגיטאות על האפשרות לעיין במיסמך. 59
- 94 עדות א-40, אוסף דבורז'צקי, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר אילן. 60
- 95 שם, שם; בראכפלד, 18-19. 61
- 96 ראה הערה 59. 62
- 97 הכוונה לראש מועצת Okegem, מזרחית לבריסל. ארכיון יד ושם, 029/1. 63
- 98 עדות דוגי עמירם (דונר) למחבר, 8 באוגוסט 1988. 64
- 99 Steinberg, II, pp.57-78 65
- 100 ראה הערה 59. 66
- 101 עדות דוגי עמירם, שם. 67
- 68 שם, עמ' 125-119 M. Steinberg. Extermination, Sauvetage et Résistance des Juifs de Belgique; Bruxelles (n.d.) p. 25. וכן ראה ש' קלט, 'פעולות המרי והלחימה היהודית בבלגיה בתקופת השואה', ציון, מז (תשמ"ב), חוברת ד, עמ' 463-482; ד' מכמן, 'בלגיה', לקסיקון השואה, יד ושם (בדפוס). 68
- 69 קלט, שם, עמ' 479, הערה 132. 69
- 70 עדת דוגי עמירם, שם. 70
- 71 על השוה"צ: שם, שם; פרוביזור-שיפר, במבט לאחור, עמ' 136. Steinberg, III, 1987. על 'בני-עקיבא': עדות בטי יעקובוביץ אצל בראכפלד, עמ' 19-21; עדות א-40, המכון לחקר השואה, בר-אילן; הצופה, 21.11.1944, עמ' 2, ו-2.7.1945, עמ' 1. 71
- 72 נ' עק, 'יהודים תמורת גרמנים', דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שנייה, מאסף ב (תשל"ג), עמ' 37-39. 72
- 73 והשוה סקירות נוספות בקובץ זה. 73
- 74 Joodsche Jeugdfederatie, Jaarverslag 5700, Tisrie 5701/October 1940, p.14 74
- 75 ראה לעיל, הערה 59. מחבר הדוח הואיל להבהיר לי בראיון עמו חלק מהפרטים, ר' לעיל הערה 64. 75
- 76 מנחם בדר, איש השוה"צ במשלחת הארץ-ישראלית בקושטא. 76
- 77 כינויו של מרדכי בר-לב, אז חבר קיבוץ דן והיום בירושלים. הכינויים שאימצו לעצמם חברי הקן היו לקוחים ברובם מיספר הגיונגל'. 77
- 78 מדובר ביום הפלישה. אותו חבר נעצר על-ידי הבולשת הבלגית על רקע פעילותו הפוליטית בתקופת מלחמת האזרחים בספרד. 78

79	הכוונה להסתדרות 'החלוץ'.
80	ראשי הקבוצות.
81	הגרמנים.
82	כ-25 חברים ברחו לאוסטאנדה (Ostende), לבית שהיה שייך לאביה של אחת החברות. גם השליח, ישעיהו אוסטריאק, הגיע לשם.
83	במקור: auf Alijah zu gehen.
84	תנועות הנוער.
85	הכוונה כנראה לממסד היהודי.
86	בסוף קיץ 1941 נסעו חברים אחדים, ודוגי דונר בתוכם, לבורדו שבצרפת, בתקווה לעלות על אנייה המפליגה לסוריה, שהיתה אז בשליטה צרפתית. משם התכוונו לחדור לארץ-ישראל. יומיים לפני מועד ההפלגה הוכרו על ביטול ההפלגות לסוריה.
87	הקומוניסטים.
88	הפעילות התבטאה בחלוקת כרוזים אנטי-נאציים. במיוחד מדובר בכרוזים שבהם נקראו בעלי מלאכה יהודיים באנטוורפן, אשר ייצרו חלקי ביגוד בשביל הצבא הגרמני, לחרול מעבודתם.
89	הכוונה היתה ליצור גוף מאוחד, שיצטרף בתור כזה למחתרת הבלגית.
90	במקור: 'Sie liessen uns inmitten einer Aktion im Stiche'. הכוונה לכך, שכבר הצליחו להשיג כלי נשק ורימונים, אך לאחר כל המאמץ הזה נכשל המשא ומתן עם המחתרת הקומוניסטית על רקע ההתנגדות להצטרפות הנוער הציוני קבוצה מאורגנת.
91	באנטוורפן זכה 'מכבי הצעיר' מאז סוף 1941 ליחס מועדף בגלל קירבתו לראש הסניף המקומי של 'איגוד היהודים בבלגיה', ניקו וורקום, ששאר תנועות הנוער היו באופוזיציה לפעילותו. החיכוכים היו בין השאר על השימוש במועדון.
92	במקור: Mittleren.
93	דב אמיתי, היום חבר קיבוץ עין החורש. הוא עלה לארץ ב-1938 אך חזר לביקור ערב הפלישה הגרמנית, וכך נתקע בבלגיה. היה היחיד שידע להשתמש בנשק.
94	במקור: Jozme. הכוונה לפעולה נגד הגרמנים.
95	הכוכב הצהוב, כלומר הטלאי. חובת ענידתו הוחלה בבלגיה ב-27.5.1942.
96	בריחה מהמדינה.
97	במקור: fabelhaft.
98	תעודות מזויפות; 'שחורות', בלשון נקבה, במקור.
99	חברי 'השומר הצעיר'.
100	תוכנו של משפט זה אינו נהיר כל צרכו. אולי הכוונה לקשרים ולפעולות הצלה שנעשו בשיתוף עם גורמים תנועתיים בארץ-ישראל ובארצות-הברית.
101	דוגי דונר, היום עמירם, חבר קיבוץ העוגן.